

Antiikin kreikkalaisen ja roomalaisen maailman kirjakulttuuri

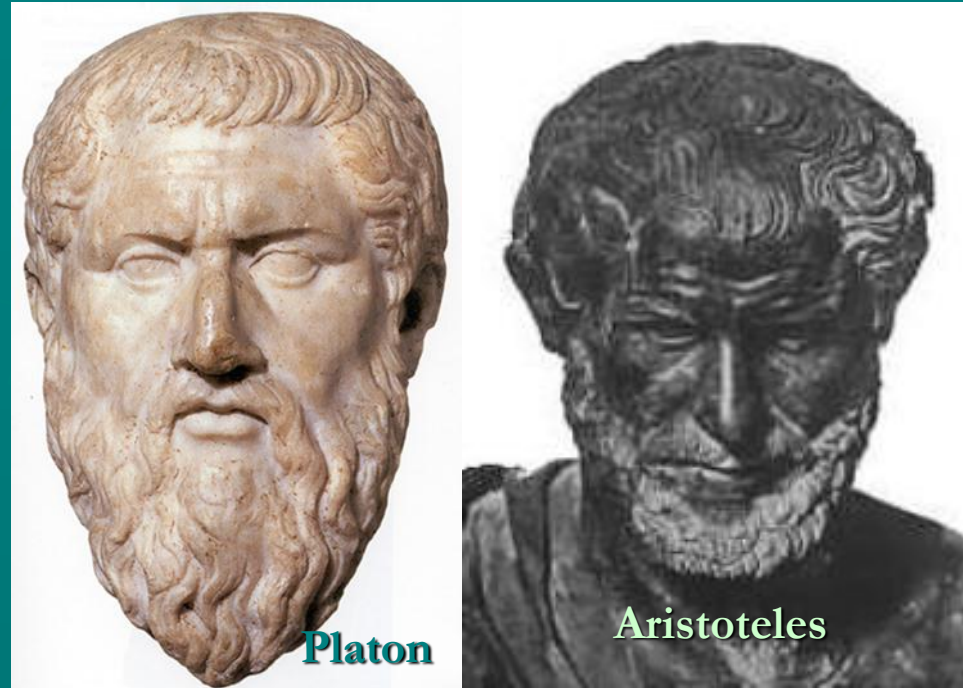
Länsimaisen kirjan historia

Kevät 2013

Outi Merisalo

Kreikkalaisen maailman kirjakauppa 400-300-luvulla

- ▶ 400-luvun Ateenassa kirjailija itse kopioitti teoksen ja levitti sitä, on myös kirjakauppiaita
- ▶ yksityiskirjastoja: esim. poliitikko Eukleides (arkontti 403-402)
- ▶ sofistit edistivät kirjakulttuurin leviämistä
- ▶ Platon ja Aristofanes vastustavat: pinnallistaa kulttuurin, koska ihmisten ei enää tarvitse muistaa ja sisäistää kaikkea
- ▶ 300-luvulla yksityiskokoelmat yhä yleisempiä: esim. Aristoteleella kirjasto, joka sijaitsi Lykeionissa
- ▶ Strabonin mukaan Aristoteles opetti Egyptin kuninkaille kirjaston järjestämisen
- ▶ 300-luvulla kirjakauppaa Kreikasta Mustalle Merelle ja Sisiliaan sekä Suur-Kreikkaan eli Etelä-Italiaan

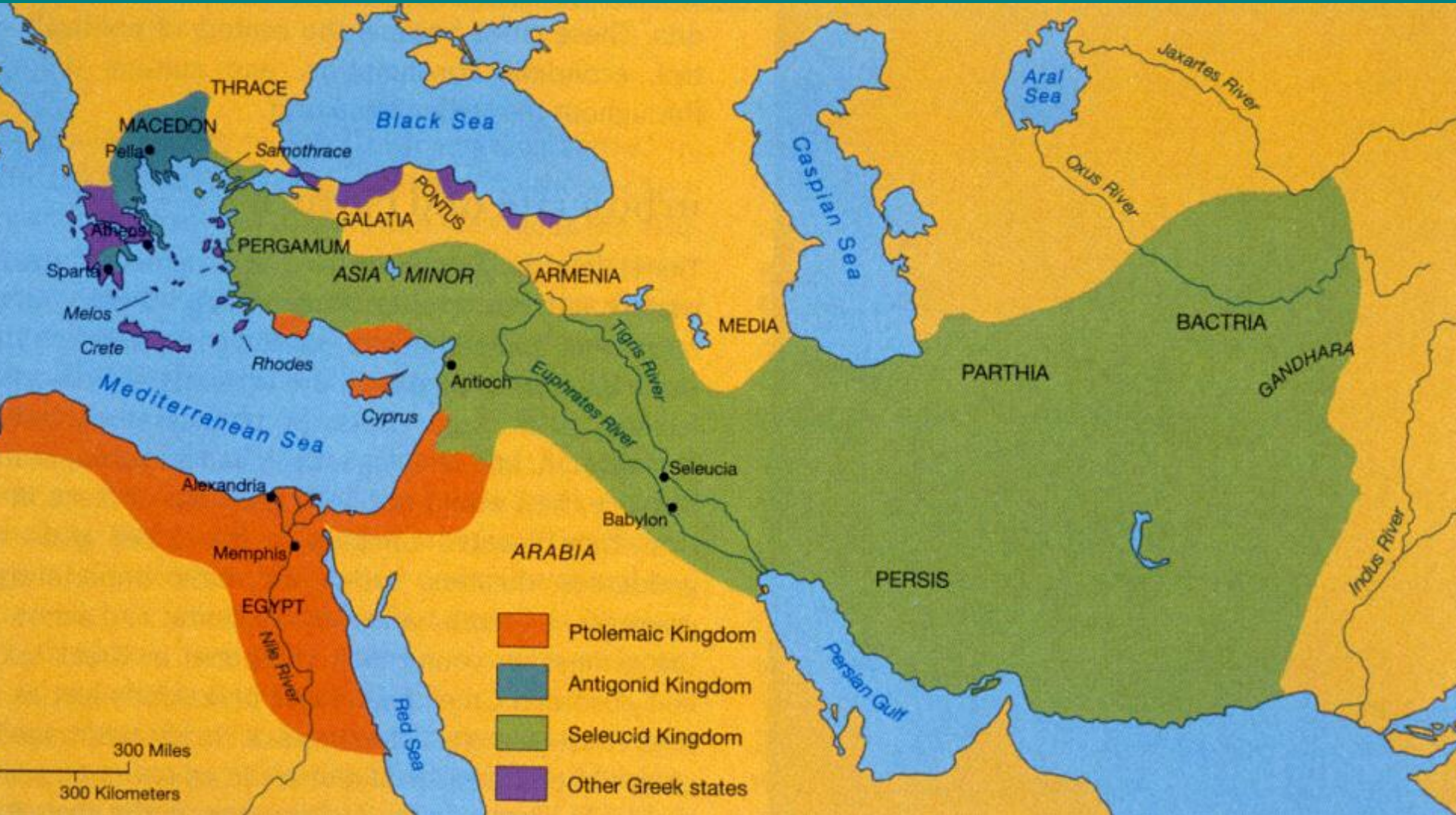
Platon

Aristoteles

Aleksanteri Suuri (356-323)

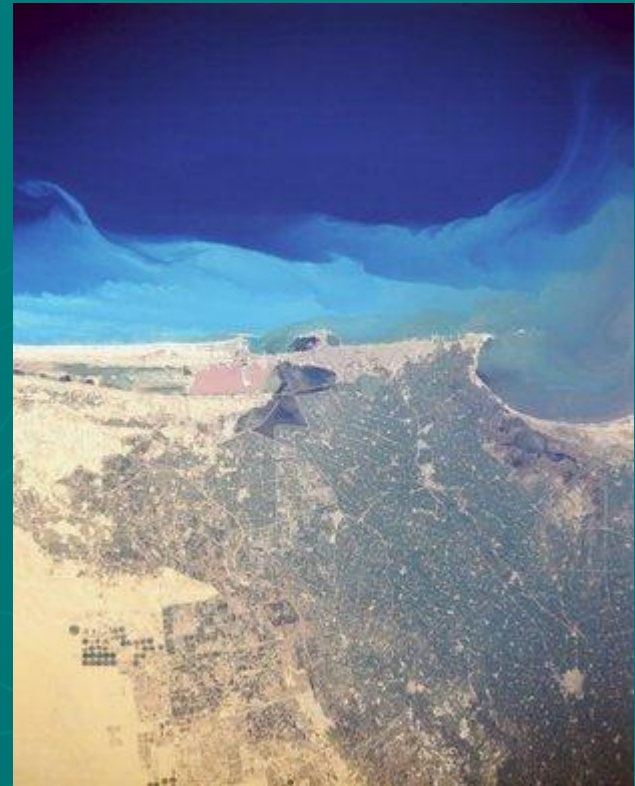

Hellenistinen maailma 300-luvun lopulla ja 200-luvulla eKr.

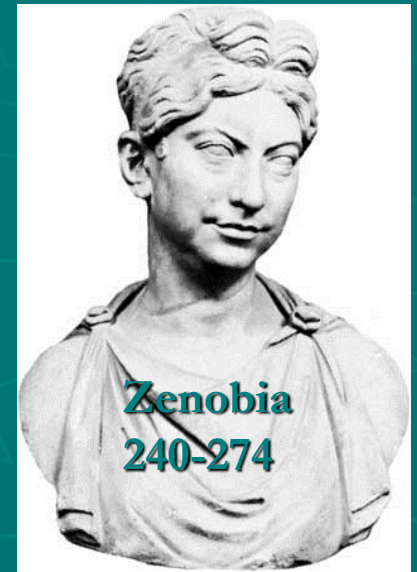
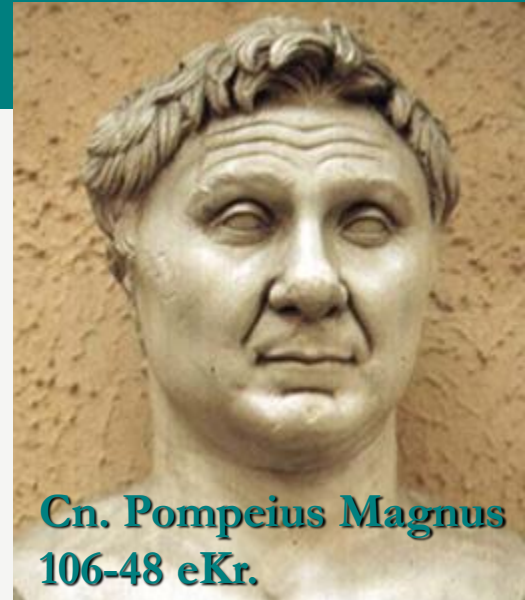
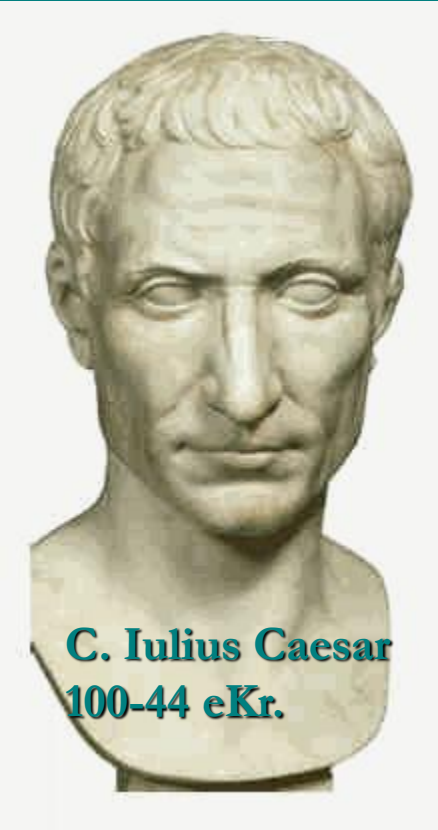
Aleksandria

- ▶ Museion (Μουσείον):
Ptolemaios I Soter n. 300
eKr.; Ptolemaios II
Filadelfos 200-luvulla
- ▶ Demetrios Faleronilainen,
Aristoteleen oppilas
- ▶ filologisen tutkimuksen
keskus
- ▶ tekstijulkaisut: kaikki
kreikkalainen kirjallisuus
- ▶ myös käännöksiä: heprea >
kreikka *Septuaginta* (Toora)

Kirjaston palot

- ▶ Aleksandrian satamassa Caesarin ja Pompeiuksen sisällissodan aikana 48-47 eKr.
- ▶ Museion EI tuhoutunut; niteitä n. 500 000
- ▶ Rooman keisarit tukivat
- ▶ Aurelianus vs. Palmyran kuningatar Zenobia 273 jKr.: tulipalo
- ▶ toiminta jatkuu 400-luvulle asti

Muita merkittäviä hellenistisiä kirjastoja

- ▶ Ptolemaiokset: Aleksandrian Serapeion eli ”tytärkirjasto”; uskonnolliset, ei-kreikkalaiset tekstit; keisari Theodosius sulkee 391 jKr.
- ▶ Markuksen kristillisen seurakunnan kirjasto Aleksandriassa 1. vs:lta, ks. HY:n GOPAL-projekti (<http://www.helsinki.fi/hum/kla/papupetra/santeri/kirjasto.html>)

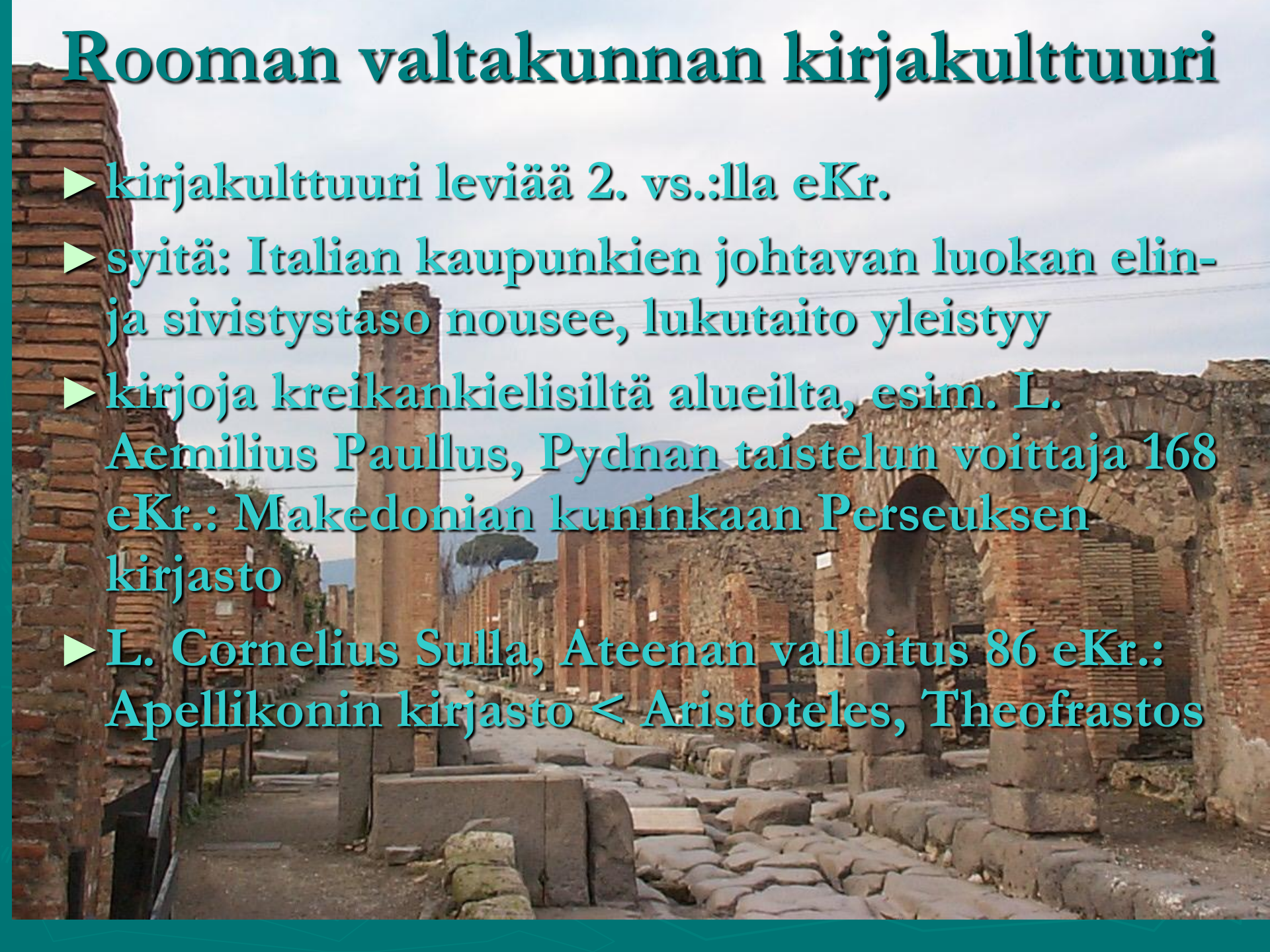

Zeun alttari Pergamonista
Pergamon-museo, Berliini

- ▶ Ptolemaios Filadelfos 200-l. eKr.: Ateenan Ptolemaion
- ▶ Attalos I n. 200: Pergamonin kirjasto; bibliografia ja bibliofilia

Rooman valtakunnan kirjakulttuuri

- ▶ kirjakulttuuri leviää 2. vs.:lla eKr.
- ▶ syitä: Italian kaupunkien johtavan luokan elin- ja sivistystaso nousee, lukutaito yleistyy
- ▶ kirjoja kreikankielisiltä alueilta, esim. L. Aemilius Paullus, Pydnan taistelun voittaja 168 eKr.: Makedonian kuninkaan Perseuksen kirjasto
- ▶ L. Cornelius Sulla, Ateenan valloitus 86 eKr.: Apellikonin kirjasto < Aristoteles, Theofrastos

Rooma 1. vs. eKr.

L. Licinius Lucullus:
Mithridateen sodat 80-
60-l. eKr.: kerää
huomattavan kirjaston
- ei latinankielisiä teoksia

► varhainen roomalainen
kirjallisuus miltei
kokonaan hävinnyt <
vähän kiinnostusta?

► tasavallan aikana
suullinen traditio

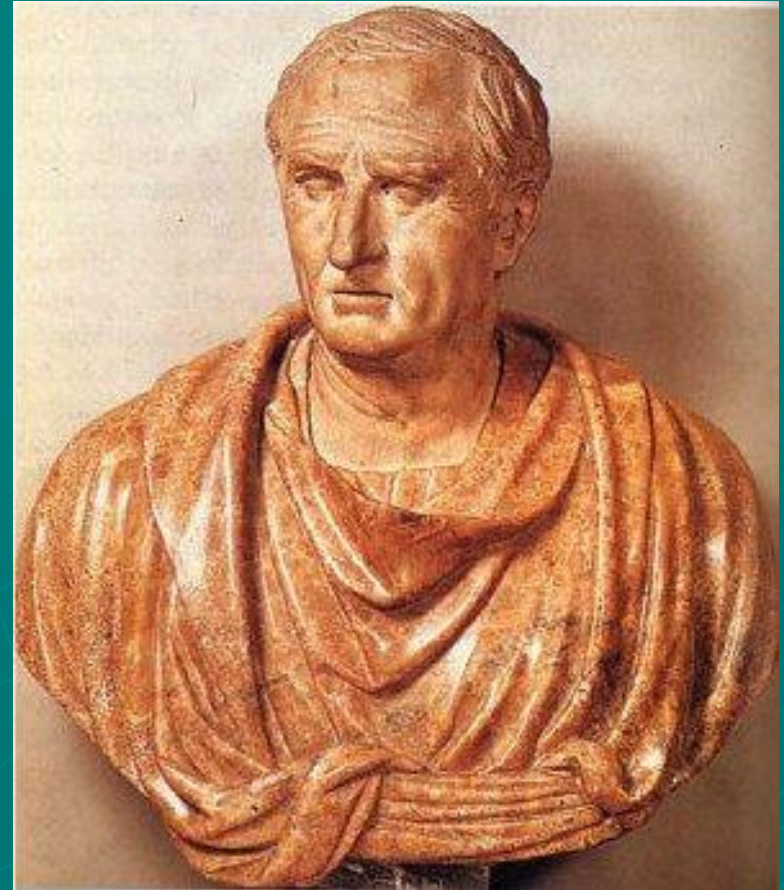
► koulut yleistyvät 1. vs:lla
eKr. > kirjojen tarve

Koulu Augusta Treverorumissa (Trier)
n. 200 jKr.

Roomalaisia yksityiskirjastoja 1. vs. eKr.

- ▶ M. Tullius Cicero (106-43 eKr.) : Palatiumin-asunto, Cumae, Antium, Tusculum
- ▶ kreikan- ja latinankieliset erikseen
- ▶ T. Pomponius Atticus (112 /109-35/32 eKr.)
- ▶ M. Terentius Varro (116-27 eKr.)

Kustannustoiminta Roomassa 1. vs. eKr.

- ▶ T. Pomponius Atticus: Ciceron kustantaja
- ▶ julkaiseminen: lukutilaisuudet ystäville ja julkisesti (vrt. Petronius, Seneca, Plinius nuorempi, Iuvenalis, Martialis)
- ▶ kopioita ystäviä varten
- ▶ julkinen jakelu tai kaupallinen kierto

Kirjan valmistus

- ▶ sanelu kirjurille (tasavallan aikana yleensä orja)
- ▶ Plinius nuorempi: muistiinpanot vahatauluille, joista sanelee lopullisen tekstin kirjurille
- ▶ sanelu vai kirjoitus: M. Fabius Quintilianus (35-96 jälkeen jKr.) kannatti kirjoittamista – käsi seuraa ajatusta, teksti viimeistellympää
- ▶ useat kirjurit työskentelevät samanaikaisesti: sanelu ja malliteksti
- ▶ korjaajakirjuri tarkastaa tekstin
- ▶ tekstin luominen ja kirjantuotanto eriytyvät 1. vs. jKr.

Kirjuri laatimassa papyrusrullakirjaa
Duomo di Rossano, evankeliaario n. 500
(Jerusalem)

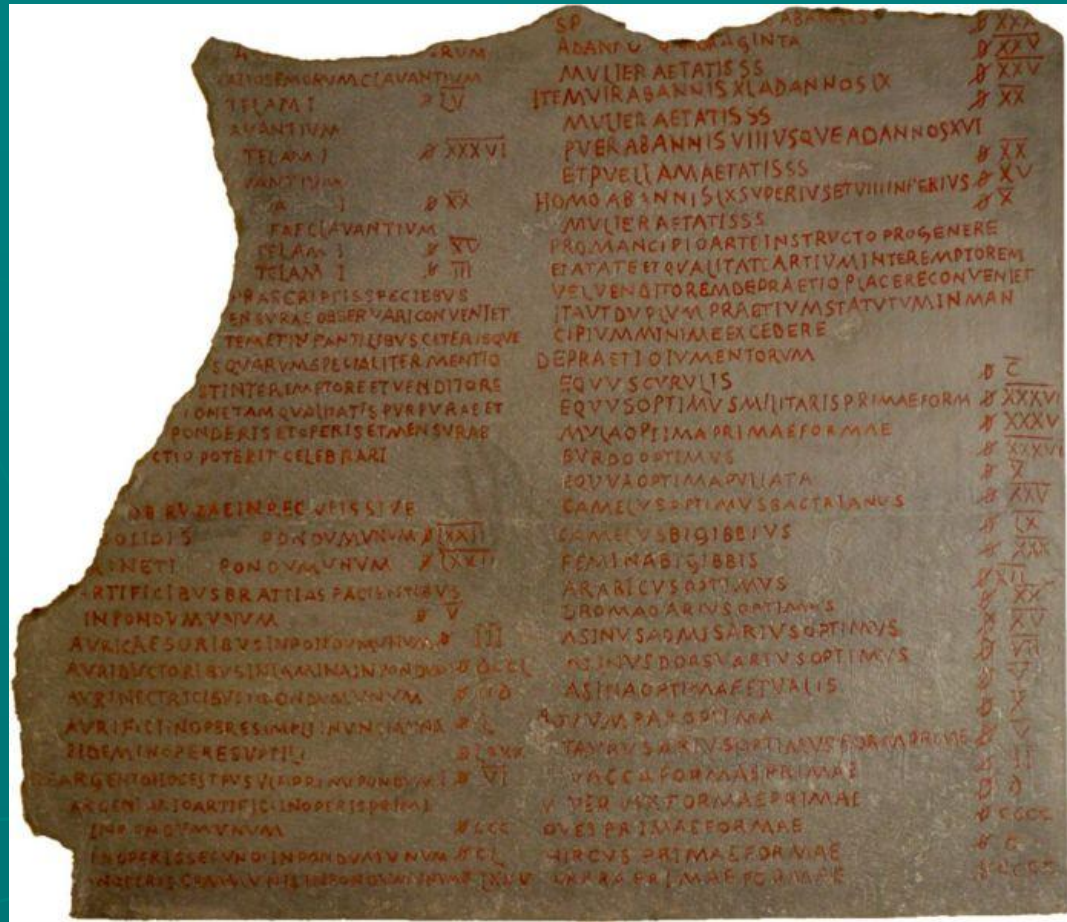

Kirjakauppa

- ▶ valitukset huonoista kopioista
- ▶ Cic., *ep. ad Quintum fratrem* 3.5.6
- ▶ de Latinis libris quo me vertam nescio; ita mendose et scribuntur et veneunt
- ▶ Martialis, *epigrammata* 2.8.1
- ▶ Si qua videbuntur chartis tibi, lector in istis
- ▶ sive obscura nimis sive Latina parum
- ▶ non meus est error: nocuit librarius illis
- ▶ dum properat versus annumerare tibi

Kirjakauppa varh. keisariajalla (1. ja 2. vs. jKr.)

- ▶ merkittävä elinkeino
- ▶ yksityiskirjastot yleistyvät < kirjasto lisää sosiaalista arvostusta
- ▶ suurin osa kirjureista vapaita
- ▶ kopistin palkkio rivien (kr. *stikhoi*) mukaan 1. vs:lta jKr. lähtien
- ▶ *stikhos* = heksametrisäe eli 15 tavua
- ▶ Diocletianuksen hintaedikti 301 jKr.

Hintaediktin kappale,
Pergamon-museo, Berliini

Julkisia kirjastoja

- ▶ C. Asinius Pollio 39 eKr.
- ▶ Augustus 28 eKr.
Palatiumille Apollonin
temppelin lähelle
- ▶ Traianus (53-117 jKr.):
kreikan- ja latinankielinen
kirjasto omalle Forumille
pylvään molemmin puolin
- ▶ N. 350 jKr. 28 julkista
kirjastoa

Yksityiskirjastot ja kirjakauppalaitos

- ▶ 100-1.:lla jKr. ylemmät yhteiskuntaluokat lukutaitoisia, kirjat tavallisia
- ▶ suuria yksityiskirjastoja: Persius, Martialis, Silius Italicus ja Plinius nuor.
- ▶ valtakunnan laajuinen kirjakauppalaitos
- ▶ vanhoja kirjoja ilmeisesti vaikea saada käsiin

Latinalainen kirjoitus antiikin aikana

foinikialainen aakkosto

- Kehitys: foinikialainen (1300-1000-l. eKr.) > kreikkalainen (n. 800, vokaalimerkit mukaan!) > etruskilainen 26 merkkiä (600-500-l.) > arkaainen latinalainen (600-l.-300-l.) > klassinen latinalainen (1. vs. eKr.)
- arkaainen latinalainen: kirjoitussuunta vasen-oikea, joskus *bustrofedon* ('aurausjälki')
- majuskelikirjoitus

𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌
aleph	beth	gimel	daleth	he	waw	zayin	heth	teth				
'	b	g	d	h	w	z	h	t				
𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	𐤘	𐤙
yod	kaph		lamed		mem		nun	samekh				
y	k		l		m		n	s				
𐤚	𐤛	𐤜	𐤝	𐤞	𐤟	𐤠	𐤡	𐤢	𐤣	𐤤	𐤥	𐤦
ayin	pe	sade	qoph	resh	shin	taw						
'	p	s	q	r	sh/s	t						

A B Γ Δ E F Z H Θ I K Λ M N
Ξ O Π Ϡ Ϟ ϙ Σ T Y Φ X Ψ Ω

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S Y T

ark. lat.

Majuskeli vs. minuskeli

- ▶ Majuskeli: kaikki kirjainten osat mahtuvat kahden viivan väliin

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ

- ▶ Minuskeli: kirjaimet mahtuvat neljän viivan väliin

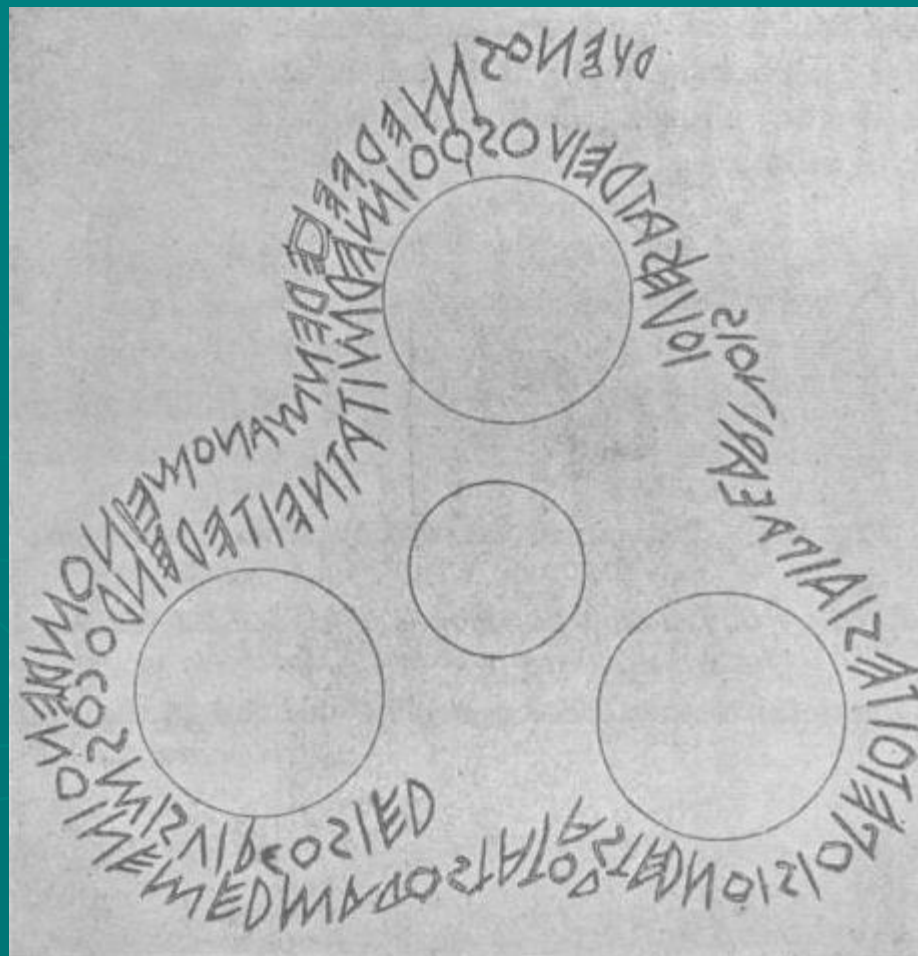
abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

Fibula Praenestina n. 670-650

Manios med fhefhaked Numasioi

Duenos-piirtokirjoitus n. 450

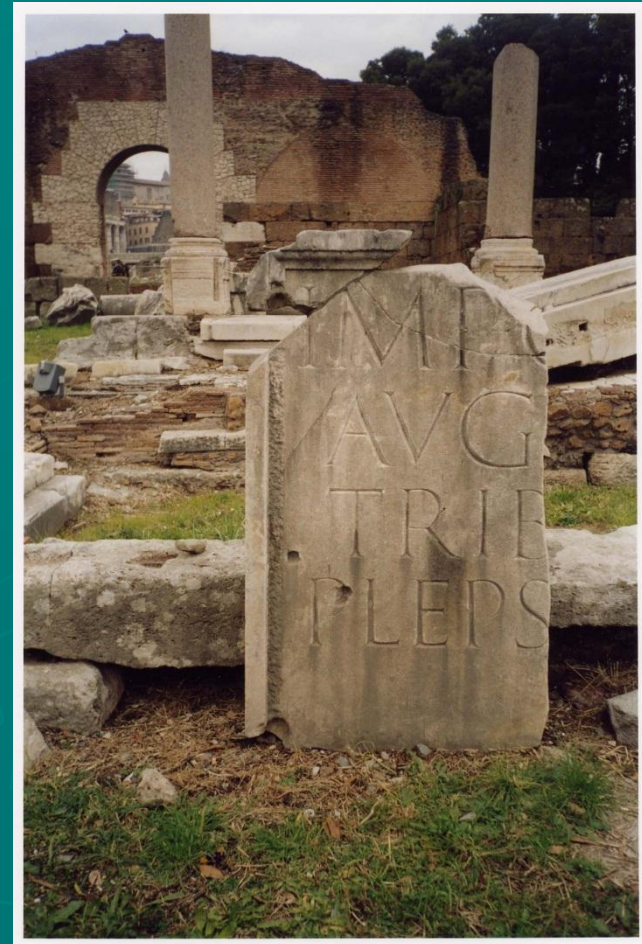

Latinalaisen kirjoituksen normittuminen

- ▶ 200-l. eKr.: G, 1st: YZ
- ▶ 200-l:n eKr. puolesta välistä kreikan piirtokirjoituskapiteelin mukainen normittuminen
- ▶ 100 eKr. monumentaalikapiteelin normittuminen, huippuunsa Augustuksen ajalla

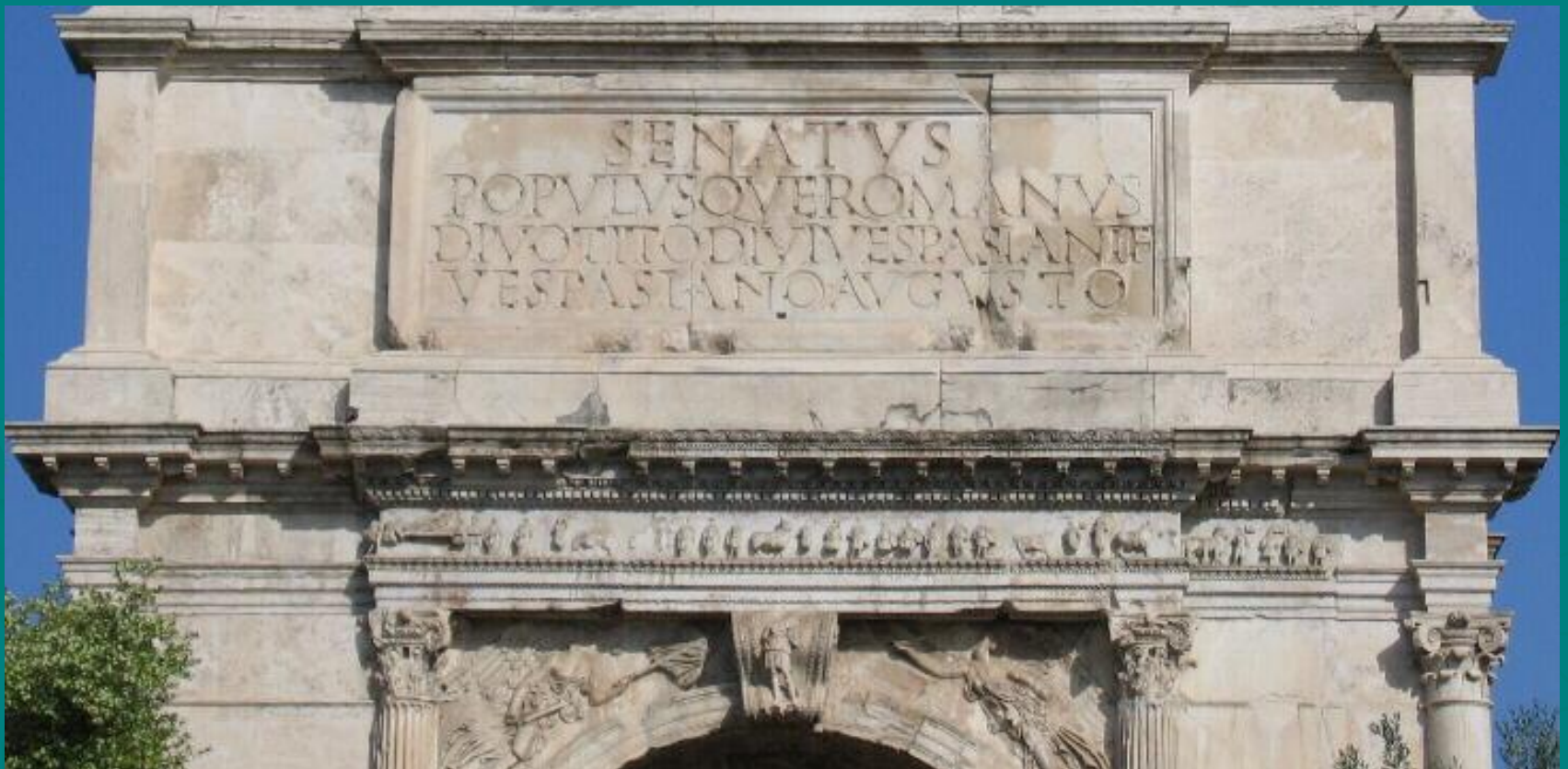
Augustuksen ajan kapiteelikirjoitus

- ▶ 1) geometrinen (90 asteen kulmat, kaaret);
- ▶ 2) ulkoasun ja toteutuksen yhtenäisyys;
- ▶ 3) varjostus (it. *chiaroscuro*);
- ▶ 4) pystysuorat, vinot ja vaakasuorat ulkonevat viivat päättyvät lyhyeen poikkiviivaan

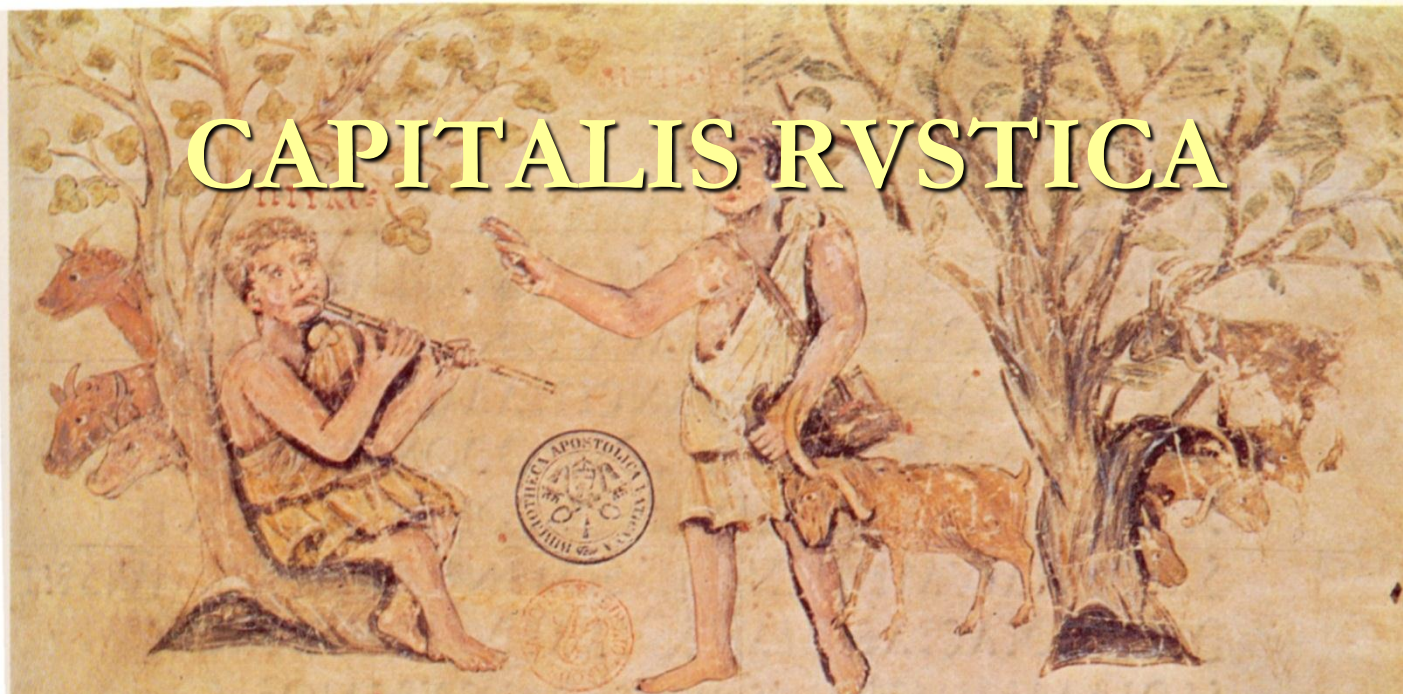

CAPITALIS MONVMENTALIS 1. vs. jKr. Forum Romanum

Capitalis monumentalis
Tituksen riemukaari n. 81 jKr.
Forum Romanum

CAPITALIS RVSTICA

III REIVATVLE RECUBANS SVB TEGMINE FAG-
SILVSTI BATE NVS SAUVA DIT RIS AVENA
NO SEAT MAFFINE STELVICIA IN QVIAVSARIA
NOSTRA IAM ENTRAUSIT IVRE LENIT SEMVADAM
FORMIDAMUS ONA XEDOCESAMVRYLLIDA SLVAS
MOMELIBDEEDSNOMLEALCOHAEICIT
NOMVOEAMILLIEMIT SEMVADIVSILLIVSAB
SAETEFENIXNOSTRISABOVILLIVSRAVETACENS
ILLIEMASERAAABOVETOCANISILLIVSAB

**Vergilius Romanus, Bibliotheca Apostolica Vaticana, lat. 3867 f. 1
n. 500**

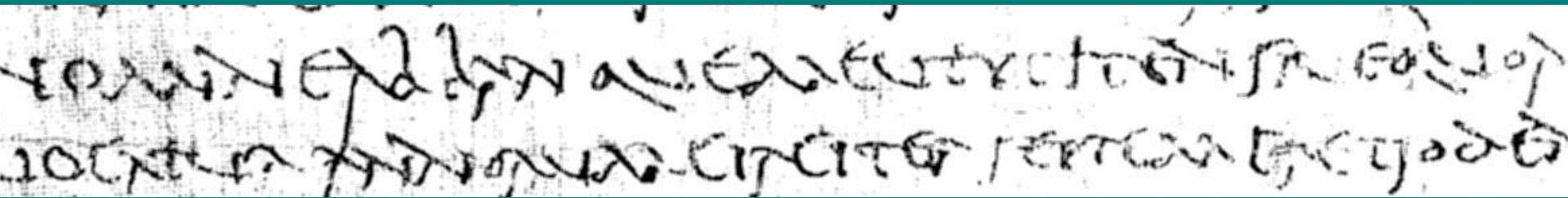
ET IAN MARCIUM ET IANUM INSTRUCTIS NAULIBUS
ATENE DOLORE ET IANUM CASILINUM
LITON NOTA ET IANUM IN SCUTATRICIA PUPPIS
EXTULERUNT ET IANUM QUEDAM DIENSIUS IN
INCLUSIT ROBANAOS ET IANUM IN FURTUM

Vanhempi roomalainen kurssiivi

- ▶ Epämuodollisempia kapiteelin muotoja olemassa jo ennen 200-l.:a eKr.
- ▶ 100 eKr. lähtien nopea kirjoitus vahatauluille ja papyrukselle: majuskelikurssiivi eli vanhempi roomalainen kurssiivi
- ▶ käytössä 400-l.:lle jKr. asti

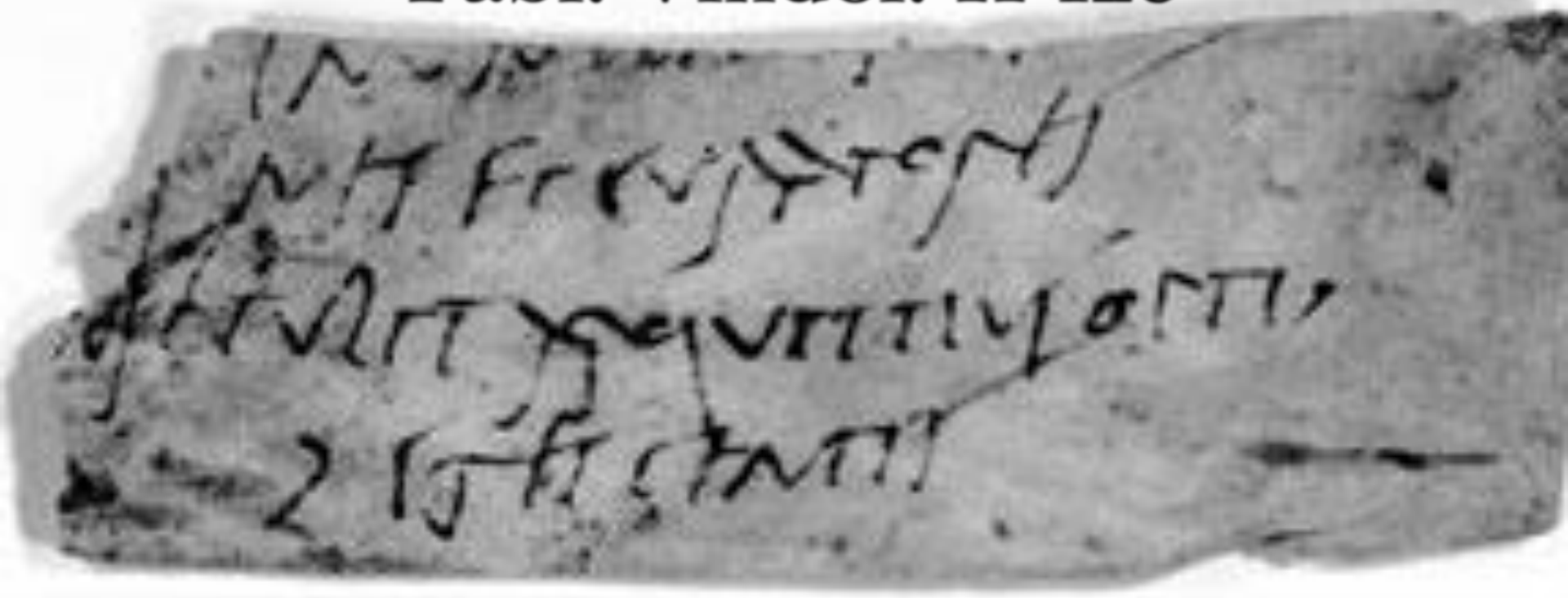
British Library, Papyrus 229 *n. 245-266*

- ▶ **Nomine Abban quem Eutychem sive quo alio nomine**

- ▶ **vocatur annorum circiter septem pretio denariorum**

Tabl. Vindol. II 128

renuntia[ue]r[unt optio-
2 nes et curatores
3 detulit Arquittius optio
4 (centuriae) Crescentis

<http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>

Majuskelista minuskeliin

- ▶ Vanhempi kursiivi alkaa minuskelisoitua 1. vs:lla jKr.: kirjainten keskiosa ja ulkonevat osat eriytyvät
- ▶ välimuoto esim. *De bellis Macedonicis* – fragmentti n. 100 jKr.: majuskeli, jossa minuskelimuotoja
- ▶ n. 300 täysin kehittynyt minuskelikursiivi

De bellis Macedonicis

BL, Papyrus 745

TUM INCEPI
NE CRASPECTI
SATIS COLLEGEND
US ATQUE ANTIOC
VERIS DESCECTI
LESQUE ALIENAS
ECTA RENT?
ACHILICCU
ONEANT
UNLIDIC

Uudempi roomalainen kursiiivi

- ▶ kehittyi virastoissa, kanslioissa, yksityiskäytössä
- ▶ syrjäyttää vanhemman kursiiivin 400 jKr. mennessä

BL, Papyrus 447, c. 345-6
Iestia pietatis vestrae Constantinopolim
atque obtulistis eis clementiae vestrae

Capita- lis	Ältere römische Kursive	Jüngere römische Kursive	Capita- lis	Ältere römische Kursive	Jüngere römische Kursive
¹ ₂ A	λ λ α	α α	¹ ₂ N	Ν μ η	n
¹ ₂ B	δ β (ϑ) υ	β	¹ ₂ O	α ο ϑ	ο
¹ ₂ C	ϛ	ϛ α	¹ ₂ P	ϛ ϛ	p (ϛ)
¹ ₂ D	δ δ δ	d	¹ ₂ Q	α α	q s
¹ ₂ E	ε ε ε	ε α	¹ ₂ R	λ ϛ (σ)	r n
¹ ₂ F	F F	ρ	¹ ₂ S	ϛ (ϛ)	r n
¹ ₂ G	α ϛ	ϛ ϛ	¹ ₂ T	τ	τ α ε
¹ ₂ H	h h	h	¹ ₂ V	υ (υ)	u (m)
¹ ₂ I	ι ι	ι	¹ ₂ X	τ	χ
¹ ₂ K		k	¹ ₂ T		
¹ ₂ L	l l	l	¹ ₂ Z		z z
¹ ₂ M	m (m) m	m			

Unsiaali

- unsiaali: kalligrafinen majuskeli
- voittoisan kristillisen kirkon kirjoitustyyli (jota myös juutalaiset käyttivät)
- mahd. jo 100-l:lta, kirjakirjoituksena 300-800-luvulla
- Englantiin 500-luvulla

λ c d e f h i l m n
o p a r s t t u x

6. Fragmentum de bellis Macedonicis

λ B C d e f G h i
l m n o p q r s t u
x y z æ œ δ um uT ur is

7. Unziale (ca. IV.–V. Jahrhundert)

a d f g h L m p q

8. Unziale (ca. VI.–VIII. Jahrhundert)

b p

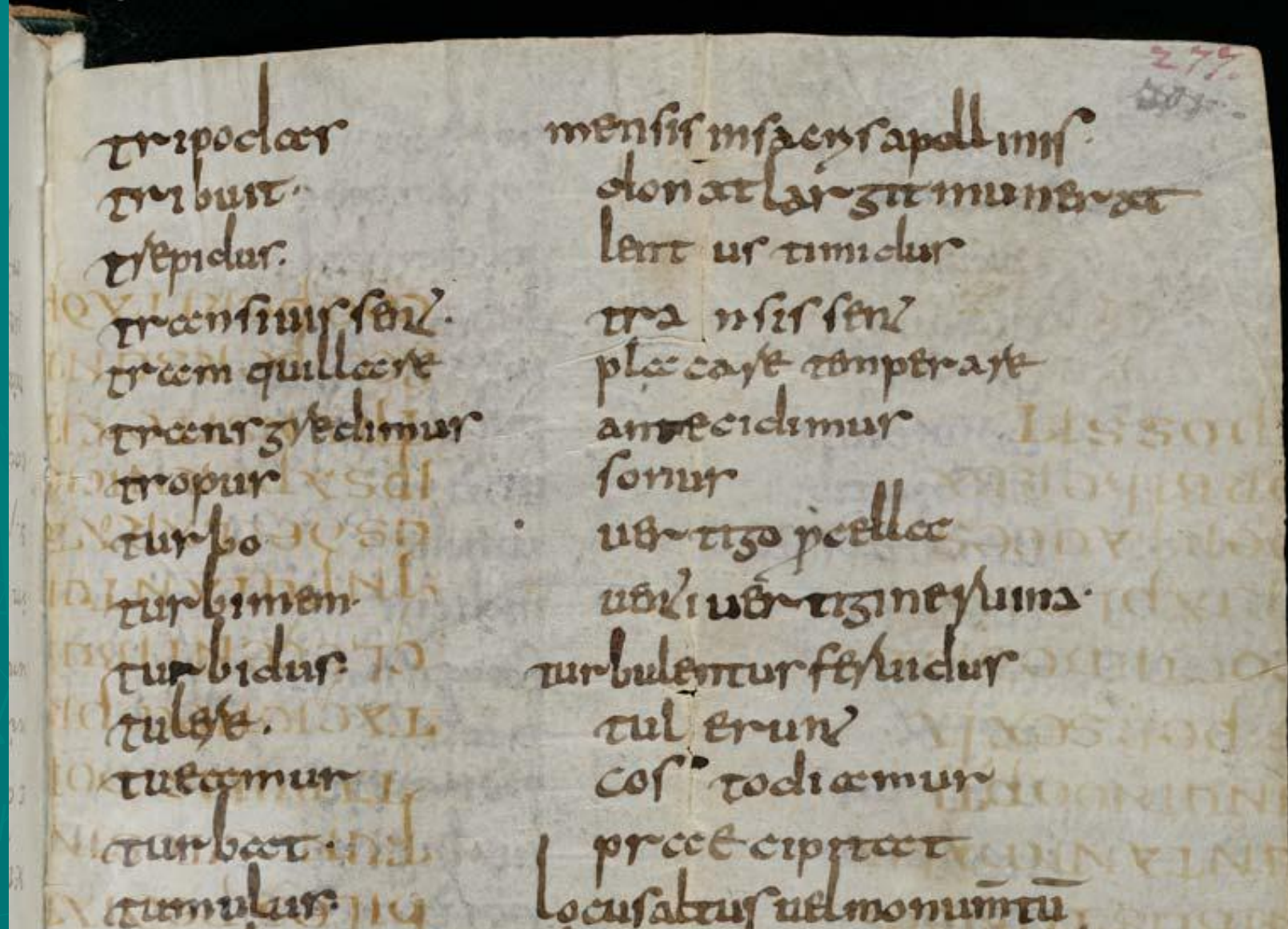
9. Östliche (Byzantinische) Unziale (V.–VI. Jahrhundert)

Ashburnhamin Pentateukki (=Toora, 1-5 Moos)
Bibliothèque nationale de France, n(ouvelles) a(cquisitions)
f(rançaises) 234 (600-l.?)

500-l:n unsiaalia 800-l:n palimpsestin alatekstinä

Sankt-Gallen, Stiftsbibl. 908

Englantilainen unsiaali Canterburyn Codex aureus n. 750-760

HABUNDON^Q RITIUS^Q
 TIAUC^{TR} plusqua
 SCRIBA^R CTphari
 SACORD^{NO} NINTRA^N
 TIS IN^R G^N C^E
 RUAUDIS^{TIS} Q^{UIA} OIC^V
 ES^{AN} T^Q ISNO^{NO}
 CIOCS^Q AO^{TE} D^{OCC}
 OCRIT^{RE} Q^Q CRIT^Q OI
 CIO EGO^{AM} OICO^Q
 BISQUI^{OD} NISQUI
 IRASCIT^Q I^R X^{TR} IS^Q
 REUSCR^{IT} I^U OIC^Q
 AITEOI^{AC} I^R X^{TR} I^Q
 SUORA^{CH} RCUSCR^I
 CONCIL^I O^Q UIA^{TE}
 OIXCRIT^Q TUCRCUS
 CRIT^Q HEN^N XCIENS
 SICRO^Q O^{IT} ERCS^Q
 NQSTU^Q X^{AL} TARE^T
 IBIRC^Q O^{AT} US^Q
 RISQUI^Q I^R X^{TR} TUS
 HABETA^{LI} QUIO^Q
 SUTERE^{IN} Q^{IBI} DU
 NASTU^Q I^N TCA^Q
 REETA^Q O^{EP} RIUS
 RECON^Q I^{AR} C^{TR} A
 TRITIO^Q CT^Q NCUENI
 ENSOP^{RE} S^Q MUNDIS
 TUC^Q SE^{CO} NSENTI
 ENS^{AO} Q^U SA^{RI} OTU
 CITO^Q OUESIN^Q ACC^Q
 NE^Q PORTE^{TR} AONTA
 CICSARI^Q IS^Q IOIC^Q
 IUDCAT^Q T^Q T^Q C^Q DINIS
 TROINC^Q AR^Q RC^Q DITA
 RISX^Q DE^{NO} COTIBINO
 EXIESIN^Q O^Q OONCCRO
 OASNO^Q IS^Q SINDU^Q
 AORAN^Q TE
 X^Q AUDIS^Q TIS^Q Q^{UIA} OIC
 TUCSTAN^Q T^Q Q^U ISNON
 MOCHAB^Q RIS^Q CGO^Q
 TE^Q OICO^Q O^Q IS^Q Q^{UIA} O
 NISQUI^Q CIO^Q CRIT^Q
 LICREXO^Q CONCPIS^Q
 OXEXDI^Q MOCHX^Q
 ESTCAIN^Q O^Q ROCS^Q
 Q^U ODSIO^Q I^Q ASTU^Q
 OXTER^Q SANON^Q
 TCCRUE^Q E^Q C^Q T^Q PRO
 ICEABS^Q T^Q C^Q T^Q

Puoliunsiaali

- ▶ Bischoff: itäinen eli vanha puoliunsiaali = 200-l:lla Berytoksessa (Beirut) ja Egyptissä kehittynyt uudemman kursiivin kalligrafinen muoto = minuskeli
- ▶ Läntinen eli uudempi puoliunsiaali: 300-luvulla ehkä Afrikassa kehittynyt uudemman kursiivin kalligrafinen muoto = minuskeli
- ▶ sivistyneen roomalaistaustaisen henkilön kirjoitustyyli 400-600-luvulla
- ▶ Irlantiin 400-l:lla> insulaarikirjoitus
- ▶ merkittävä karolingisen minuskelin kehityksessä

B. I. Die lateinische Schrift im Altertum

A (a) b c d e f g h (H) i l m

n o p q r s t u x y z

10. Ältere (östliche) Halbunziale
(Schrift der Livius-Epitome)

A b c d e f g h i

11. Ältere (östliche) Halbunziale, schräge Form

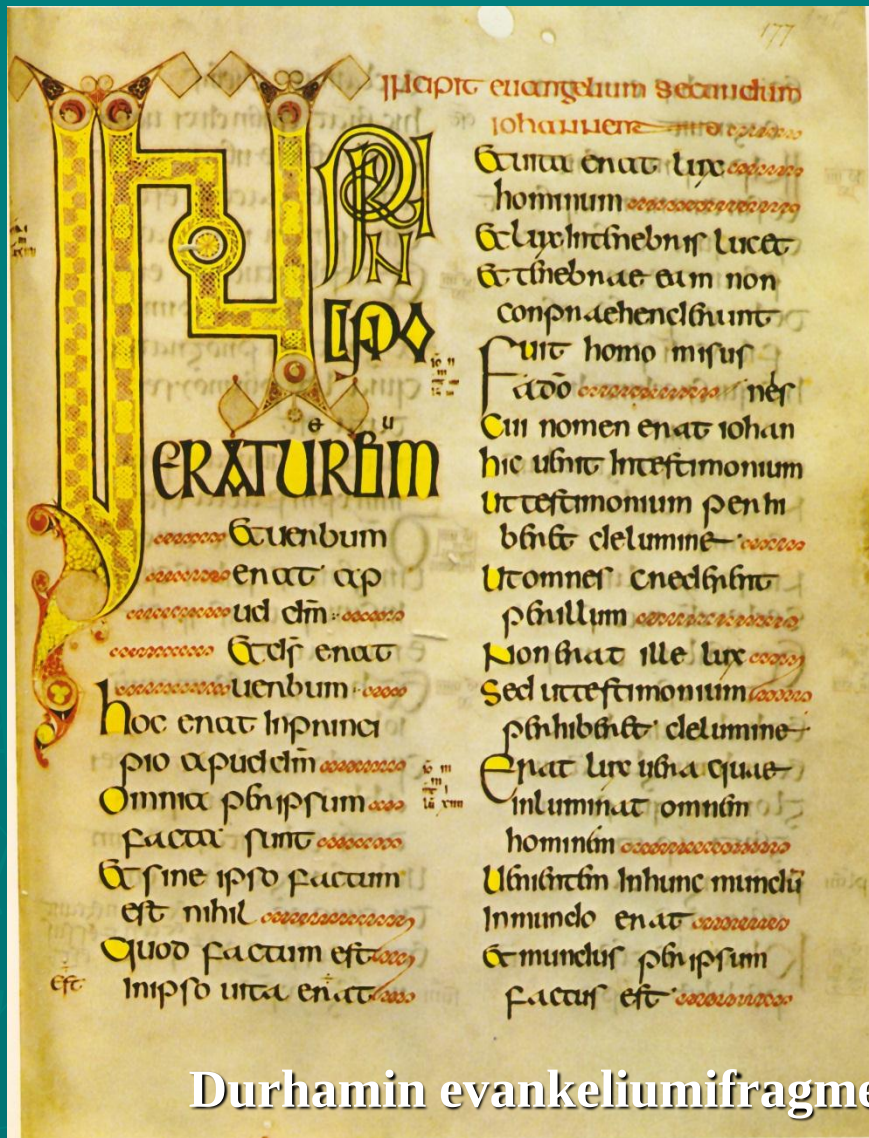
a a b c d e f f z z h i

k l m n o p q r r s t u v

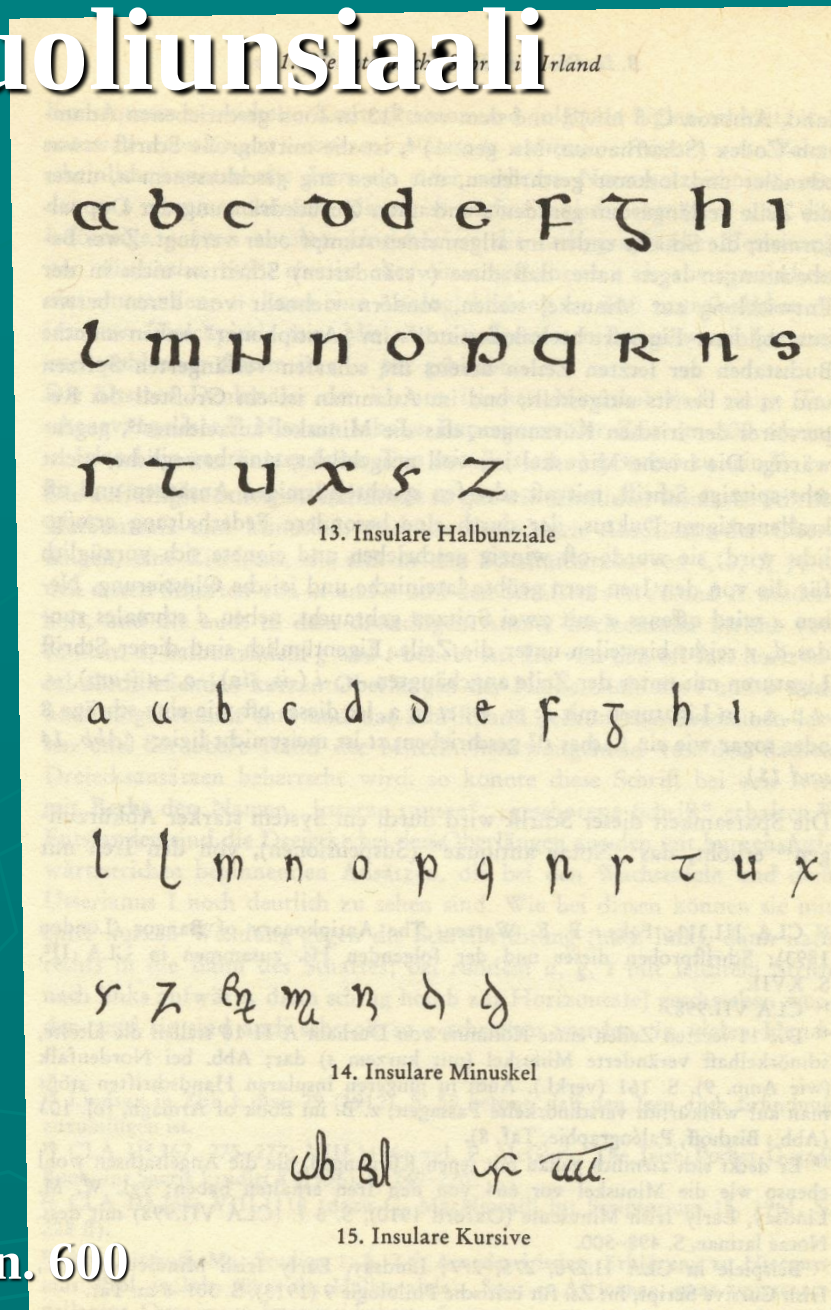
x y z r d

12. Jüngere Halbunziale

Insulaarinen puoliunsiaali

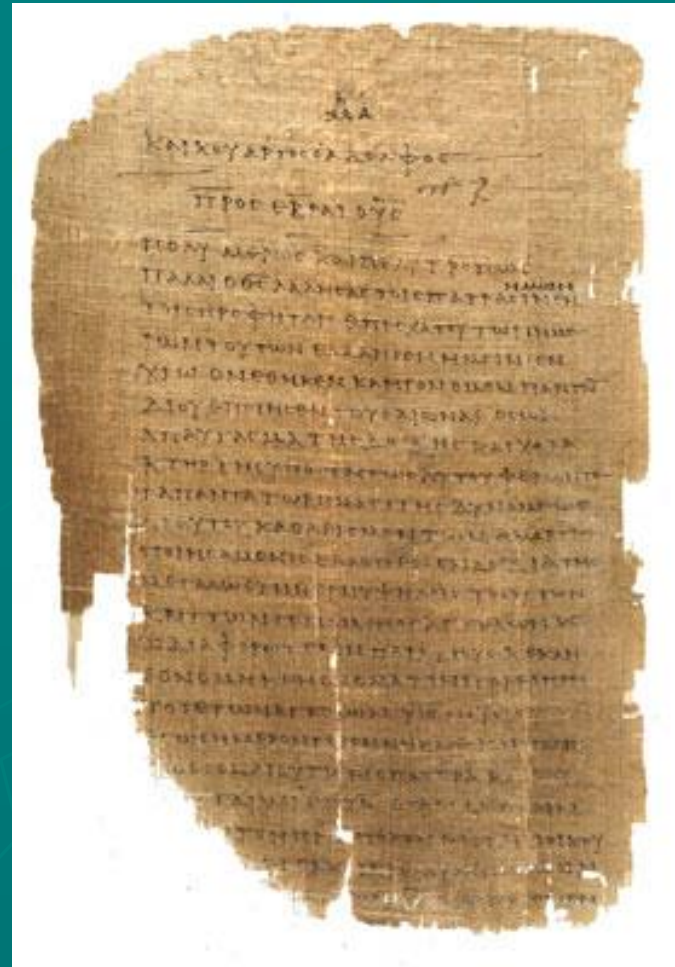

Durhamin evankeliumifragmentti n. 600

Rotuluksesta codexiin

- ▶ papyrus Rooman valtakuntaan kreikkalaisen kirjallisuuden myötä 200-l:lla eKr.: kirjamuotona papyrusrulla (lat. *rotulus*) 300-l:n jKr. loppuun
- ▶ lat. *codex*: alun perin yhteen sidotut puutaulut
- ▶ papyruksen lehtiä taitettuina ja selästään yhteen kiinnitettyinä Egyptissä 2. vs. eKr. > papyruscodex

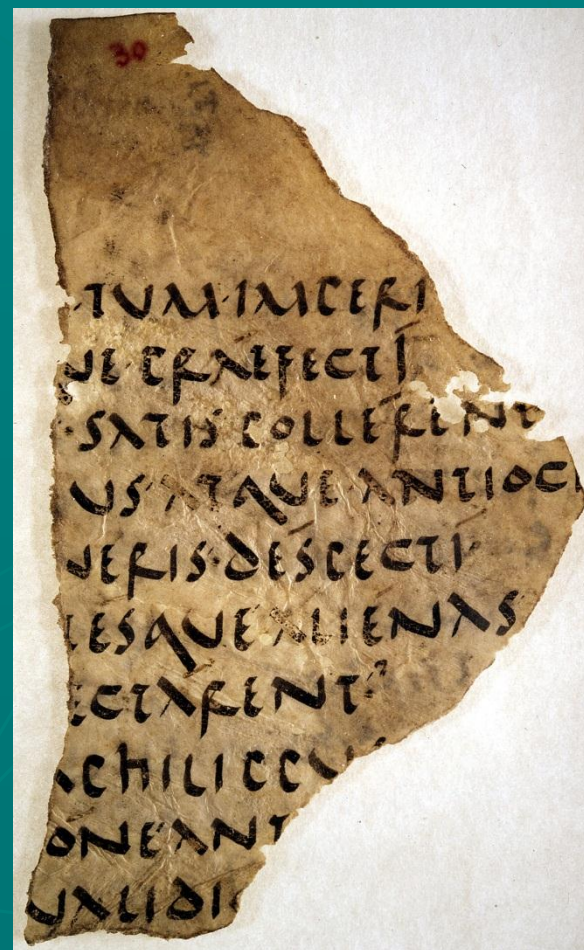
Kristillinen papyruscodex Egyptistä
100-luvulta jKr.
P.Mich.inv. 6238

Rotuluksesta codexiin 2

- ▶ pergamenttinen *codex* ehkä roomalainen keksintö 1. vs:lta eKr. = muistikirja (kreikkalaiselta alueelta ei säilynyt, ei mainintoja kirjallisuudessa)
- ▶ Horatius (65 eKr. – 8 jKr.) *ars poetica* 386 ff.:
- ▶ si quid tamen
- ▶ olim scripseris, in Maeci descendat iudicis auris
- ▶ et patris et nostras, nonumque prematur in annum,
- ▶ **membranis intus positis: delere licebit**
- ▶ quod non edideris
- ▶ **membranae**=pergamenttirulla? pergamentticodex?
- ▶ epävirallinen kirjoitusalus

Rotuluksesta codexiin 3

- ▶ kokeilu 1. vs:n jKr. lopulla:
pergamentticodex ”oikeana” kirjana
- ▶ Martialis, *epigrammata* 1.2.5: *quos artat brevibus membrana tabellis*
- ▶ *Scrinia da magnis, me manus una capit*
- ▶ myöhemmässä tuotannossaan ei mainosta codexia
- ▶ ei mainintoja 100-l:n jKr. kirjailijoilla, mutta materiaalia pergamentticodexista säilynyt
- ▶ Ulpianus (k. 228): onko codex oikea kirja?
- ▶ Paulus (elossa 235): on oikea kirja!

De bellis Macedonicis
BL, Papyrus 745

Rotuluksesta codexiin 4

- ▶ valtaosa varhaisista käsikirjoitus- (rotulus- tai codex-) fragmenteista peräisin Egyptin Oksyrhynkoksesta (nyk. Benasa)
- ▶ 1.-2.vs. 857 papyrusrullaa, 17 ei-kristillistä codexia: 2 pergamenttia ja 15 papyrusta
- ▶ kaikki 100-luvulta säilyneet kristilliset käsikirjoitukset codexeja (papyrus ja pergamentti)
- ▶ kristityt tallentavat jo varhain tekstejään codex-muotoon > helppo piilottaa?
- ▶ varhaisin latinankielinen pergamentticodex on *De bellis Macedonicis*, kirjallinen teksti Oksyrhynkoksesta
- ▶ codexin voitolla yhteys kristinuskon voittoon 300-luvun alussa?
- ▶ ei-kristillinen kirjallisuus omaksuu codexin 200-luvun jälkeen
- ▶ codex syrjäyttää v:een 400 mennessä rotuluksen
- ▶ Rooman valtakunnan länsiosissa (latinankielisellä alueella) codex on tällöin pergamenttia
- ▶ Rooman valtakunnan länsiosista ei ole juuri lainkaan säilynyt papyruscodexeja
- ▶ kreikankielisellä alueella codexin materiaalina papyrus 400-l:n jKr. loppuun asti
- ▶ prosessi pullonkaula antiikin kirjallisuuden siirtymisessä jälkipolville: vain ”kiinnostavat” tekstit kopioitiin uuteen kirjamuotoon